

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Теорія держави та права»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

08 Право (081 Право)

за темою

«Держава як соціальний інститут. Типологія держав»

м. Харків

2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 2023 р. №

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 2023 р. №

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент **А. М. Шульга**.
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Погрібний І.М.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент **О. С. Передерій**.
2. Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **І. Л. Невзоров**.

План лекції

1. Поняття та ознаки держави

2. Сутність держави

3. Тип держави

Література:

1. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. (8-9 лют. 2010 р.). - Львів:Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. 424 с.
2. Проблеми теорії та історії держави і права : зб. статей / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. Львів; К. : ЛьвДУВС, 2011. 164 с.
3. Кузьмін, С.А. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : посібник. - Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2015. 122 с.
4. Мала енциклопедія теорії держави і права. К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. 368 с.
5. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Овчиннікова А. П. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. Фенікс, 2019. С. 420.
6. Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 50. Львів: Вид. ЛНУ ім. Івана Франка . 2010 . С. 19-24.
7. Богушова І. В. Співвідношення формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав: теоретико-правовий аналіз / І.В. Богушова // Часопис Київського університету права . 2011 . №3 . С. 43-46.
8. Богушова І. В. Теоретико-правовий аналіз деяких підходів до типології держав / І. В. Богушова // Часопис Київського університету права 2012. №3. С. 29-31.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <https://rada.gov.ua> - офіційний портал Верховної Ради України.
2. <https://www.kmu.gov.ua/ua/npasearch> - єдиний веб-портал органів виконавчої влади (Урядовий портал).
3. <http://www.ccu.gov.ua/> - офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.
4. www.president.gov.ua - офіційний веб-сайт Президента України.

5. <http://www.ombudsman.gov.ua/> - офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
6. <http://www.vru.gov.ua/> - Офіційний сайт Вищої ради правосуддя.
7. <http://www.rnbo.gov.ua/> - Офіційний веб-сайт Ради національної безпеки і оборони України.
8. <https://rp.gov.ua/home/> - офіційний сайт Рахункової палати України.

Поняття та ознаки держави

Поняття „держава” в юридичній науці має достатньо багато значень та визначень, які різняться між собою ступенем змістовної завантаженості, обсягом формулювання, набором спеціальних наукових категорій. Протягом всієї історії людства мислителі давали своє власне тлумачення держави, намагалися пізнати її генезу, зрозуміти її роль та встановити ознаки, котрі відрізняють її від інших організацій, які створені людством.

Розмаїтість багатьох точок зору стосовно того що таке держава пов'язане з тривалим історичним процесом розвитку та еволюції самої державної організації.

Науковість існуючих підходів вчених характеризувалася значним впливом ідеологічних переконань самих митців та офіційної ідеології в

державі, суто історичними умовами соціально-економічного розвитку країни, рівнем соціальної напруженості тощо.

Держава – це особлива форма організації життя суспільства на визначеній кордонами території, котра характеризується наявністю системи органів управління та примусу суверенної державної влади та здатністю видання загальнообов’язкових правил поведінки – юридичних норм.

На історичному шляху розвитку держава є особливою організацією і силою, яку жодна інша соціально-політична організація не здатна замінити. Їй притаманні характерні ознаки, що відрізняють її від інших політичних інститутів влади.

До ознак держави слід віднести, передусім, територію і населення, наявність органів державної влади, систему оподаткування, суверенітет, наявність права, формальні реквізити (гімн, прапор, герб).

Теорія держави і права завжди розглядала наявність відокремленої **території та населення** як одні з найважливіших ознак держави.

Під територією держави слід розуміти певну місцевість, на котру розповсюджується державна влада (а відповідно – юрисдикція державних органів). Населення є історично сформованою спільнотою людей, які тривалий час проживають на одній географічній території. Територія держави характеризується тим, що населення, яке її населяє утворює організовані місця проживання людей, які називаються територіальними одиницями.

Історично територіальні одиниці формувалися самими людьми, які прагнучи знайти більш комфортні умови для проживання і для зайняття скотарством, землеробством, торгівлею концентрувалися на певних місцевостях. Такі територіальні одиниці стали головними ланками адміністративного устрою будь-якої держави і з часом перетворилися на міста, області, райони тощо.

Наявність органів державної влади. Держава влада здійснюється спеціальними органами, які займаються виключно управлінням суспільства. Особи, які працюють у державних органах становлять окрему професійну групу громадян, які у більшості випадків називаються „державними службовцями” або „чиновниками” (у країнах Західної Європи – „публічний службовець”).

Серед інших членів суспільства вони вирізняються тим, що, займалися лише питаннями організації суспільного життя та управління найважливішими соціальними процесами. При цьому самі державні службовці нічого не виробляють (тобто не створюють прибуткового продукту).

Поступово, в зв'язку з ускладненням соціальних процесів та розгалуженістю функцій держави, державні органи спеціалізуються на виконанні окремих завдань державного управління (забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки, збирання податків тощо).

Розглянута вище ознака держави обумовлює наступну – наявність **системи оподаткування**. Оскільки, як вже зазначалося раніше, особи, які задіяні в державних органах та не виробляли матеріальних благ і були зайняті лише управлінською діяльністю, так чи інакше потребували матеріального забезпечення. З цією метою ще в новостворених державах виник інститут збирання податків. Тому, фактично, чиновницький апарат утримується в державі за рахунок самого ж населення. При чому багатовікові традиції державотворення вказують на те, що розмір податків і зборів з населення, а також порядок їх розподілу, встановлюється самими ж органами державної влади виходячи з об'єктивних потреб матеріально-фінансового забезпечення чиновницького апарату та потреб економічної підтримки їх політичного курсу розвитку країни.

Наступною важливою ознакою держави є **суверенітет**.

Суверенітет – це верховенство державної влади на території всієї країни та її незалежність у міжнародних відносинах. Державі притаманний

суверенітет незалежно від величини території, чисельності населення, політичного режиму.

Слід відмітити, що у юридичній науці термін „суверенітет” є дискусійним, має багато значень та варіацій тлумачень. У сучасному законодавстві вказаний термін України вживається, проте не тлумачиться. Один з найважливіших політико-правових документів державотворення України - Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року визначає суверенітет як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Оскільки суверенітет реалізує себе в двох площинах діяльності держави (у внутрішній діяльності та у відносинах з іншими суб'єктами міжнародного права) теорія держави та права традиційно виділяє суверенітет зовнішній та внутрішній. Зовнішній суверенітет означає незалежність держави у виборі партнерів по зовнішньополітичним зносинам на міжнародній арені, які, в свою чергу, не мають права втручатися в його внутрішні справи.

Внутрішній суверенітет означає, що держава здійснює свою владу лише в межах власних кордонів і самостійно визначає засади внутрішньодержавної політики.

Основними принципами державного суверенітету є єдність та неподільність території, недоторканість територіальних кордонів і невтручання у внутрішні справи держави.

З суто юридичної точки зору суверенітет держави проявляється:

— у виключному праві на видання законів, інших нормативних та правозастосовчих актів, які є обов'язковими для всіх фізичних і юридичних осіб;

— у монопольному праві застосування легального примусу шляхом використання спеціальних органів (суд, поліція, прокуратура, органи державної безпеки тощо);

— у прерогативі держави відмінити повністю або частково акти інших суб'єктів політики, якщо вони не відповідають встановленням держави.

Економічною основою державного суверенітету є володіння територією самої держави та всіма наявними корисними копалинами і ресурсами, наявність інститутів власності, розвинені економічні відносини, продуктивність виробничих галузей народного господарства, культурні надбання.

Політичною основою державного суверенітету є наявність стійкої розвиненої політичної організації влади, продуктивна взаємодія різноманітних політичних сил в інтересах держави та суспільства, існування розгалуженої політичної системи суспільства. З політичної точки зору суверенітет характеризує державу як особливий суб'єкт політичних відносин, як головний компонент політичної системи суспільства.

Правовою основою суверенітету є наявність системи законодавства, визнання та дотримання державою принципів міжнародного права, визнання та повага територіальної цілісності інших країн, суворе дотримання принципу невторчання у внутрішні й зовнішні справи всіх членів міжнародної спільноти, визнання права націй на самовизначення.

До важливих ознак держава слід віднести також **наявність права**.

Держава — єдине соціальне утворення, що може встановлювати обов'язкові для всього населення правила поведінки, створювати умови для їх використання та виконання і вимагати їх дотримання. Саме для цього держава створює відповідні законодавчі, виконавчі та правоохоронні органи. Узагальнено, право міститься в законах та інших різновидах нормативно-правових актів, які у сукупності складають систему законодавства.

Прерогатива видавати закони належить виключно державі і ніякій іншій політичній силі. Держава без права функціонувати не може, як і право без держави, що свідчить про нерозривний взаємозв'язок цих двох явищ. У державі право виступає засобом раціоналізації всіх блоків державного механізму, закріплює статус державних органів і посадових осіб, визначає порядок взаємодії між ними в процесі здійснення компетенції.

Формальні реквізити держави

Історично склалося так, що кожна держава окрім тих ознак, котрі були охарактеризовані вище, має свої формальні реквізити – державні прапор, герб, гімн та ін.

Державний прапор є офіційним символом державної влади, уособлює суверенітет держави. Описання державного прапора, як правило, фіксується в конституції держави. У більшості випадків символіка, яка зображена на прапорі відповідає історичним традиціям державного будівництва, устрою

або інших особливостей конкретної країни. Державний прапор підіймається на будівлях органів влади та управління, посольств консульств, торгівельних представництв, суднах, які перебувають у відкритому морі та в територіальних водах іноземних держав, військових об'єктах тощо.

Державний герб являє собою офіційну емблему держави, яка зображується на печатках, бланках державних органів, грошових знаках. Іноді державний герб є складовою частиною державного прапору. Державний герб приймається особливим законом або описується в конституції. В країнах, де збереглася старовинна монархія, герб країни є гербом правлячої династії (Данія, Бельгія, Великобританія).

Державний гімн на рівні з прапором та гербом є також офіційним символом держави. Державний гімн виконується під час проведення офіційних церемоній внутрішньополітичного та міжнародного характеру, під час національних та міжнародних спортивних заходів (приміром, Олімпійські ігри), інших урочистих подіях. У деяких країнах державний гімн може виконуватися і в інших випадках. Так, приміром, в Ірландії державний гімн виконується перед початком кіносеансу в кінотеатрах. У більшості держав сучасного світу гімн слухають стоячи (в тому числі й в Україні).

Стаття 20 Конституції України встановлює, що символами української держави є Державний Прапор України (стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів), Державний Герб України (головним елементом Великого Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого), Державний Гімн України.

Осмислення наведених вище ознак держави надає можливість всебічно пізнати державу як соціально-правове явище.

Сутність держави

Для того, щоб з'ясувати сутність (тобто внутрішній зміст, мету і функції) держави слід враховувати два аспекти: по-перше будь-яка держава з формальної точки зору є організацією політичної влади, по-друге, держава за змістом свого функціонування слугує інтересам певних верст населення. Спираючись на це, можна виділити два підходи до сутності держави, а саме – класовий підхід і загальносоціальний підхід.

За класовим підходом державу можна визначити як організацію політичної влади економічно господарюючого класу. Для забезпечення здебільшого його інтересів. В такому разі першочергове задоволення інтересів певного класу викликає супротив інших соціальних прошарків суспільства. Звідси проблема в постійному придушенні такого супротиву за допомогою насильства та диктатури. Загальнолюдські інтереси також присутні, але вони мають другорядне значення.

З позицій загальносоціального підходу держава виступає як організація політичної влади, яка створює умови для досягнення компромісу інтересів різних соціальних класів та груп. За таких умов держава функціонує з більшою метою як засіб для забезпечення загальносуспільних інтересів, використовуючи такий метод досягнення своїх цілей як компроміс.

На рівні з цими основними підходами до сутності держави можна виокремити та обґрунтувати також релігійний, національний і расовий підходи до визначення сутності держави. В межах даних підходів, відповідно, релігійні, національні, расові інтереси будуть домінувати в політиці держави.

Інакше кажучи сутність держави є багатоаспектною. Вона не зводиться лише до класових чи загальносоціальних начал. Тому в сутності держави в залежності від історичних умов на перший план може виходити будь-яке з перелічених вище начал.

Тип держави

Тип держави – сукупність істотних ознак, які притаманні державам у різні періоди розвитку людства. Тип держави історично обумовлений.

На сьогодні сформувалося два основних підходи до визначення типу держави: формаційний і цивілізаційний.

Формаційний підхід до типології держави був вироблений в межах марксистсько-ленінської теорії держави і права. Відповідного до вказаного підходу тип держави визначається економічним устроєм класового суспільства, відповідною йому класовою структурою, його класовою сутністю. Розглядаючи історію як зміну суспільно-економічних формацій, які являють собою історичний тип суспільства, заснований на визначеному способі виробництва, формаційний підхід домінував у юридичній науці весь період існування СРСР аж до кінця 80-х років XX століття. Кожній суспільно-економічній формації притаманний визначений тип виробничих відносин та відповідний йому політичних, правових та ідеологічних установ. За типом держави визначаються рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні.

Відповідно до **цивілізаційного підходу**, історичний тип держави визначається залежно від виду цивілізації, до якої вона відноситься. Доцільно зазначити, що в науці немає усталеної, загальновизнаної класифікації видів цивілізацій. Як правило прийнято розрізняти давні держави, середньовічні та сучасні. Існує також підхід, згідно котрого держави розрізняють на індустріальні та постіндустріальні. Прихильники формаційного підходу до типології держав визнають, що історичний розвиток держав слід досліджувати скрізь призму духовно-моральних та культурних факторів суспільного розвитку. Політика держави є результатом впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісної орієнтації. Різноманітність національних культур обумовлює стратегічний шлях розвитку держав.

Питання про те, якому з існуючих підходів слід віддавати перевагу завжди було і є відкритим. На нашу думку кожен з підходів має право на існування та потребує подальших наукових досліджень. Тому сприймати один з них як абсолютно вірний не слід.

